

МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО ХИЙГЭЭД
ОРЧИН ЦАГИЙН МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ГАРАЛ НЭГТЭЙ
ХЭДЭН ХЭЛЦИЙН ТУХАЙ

М.Ууганбаяр

Монголын нууц товчооны 140-р зүйлд *Belgutei darun yadan mürideju sa'ari de'ere qarču Belgutei qinčas kiju činggis qahan-ni üjegü-lü'e qahan ilügey-iyen ja'uba* (Ligeti, 1971:93), *Бэлгүдэй даран ядан мөрдөж саарь дээр гарч Бэлгүдэй хянчасхийжэ Чингис хааныг үзэхүй лүгээ хаан үлхийгээ зуув* (Чоймаа, 2011:84) гэж гардгаас “үлхийгээ зуух” хэмээх хэлцийг орчин цагийн монгол хэлний тохирох хэлцтэй харьцуулах нь сонирхолтой юм.

Энэхүү хэлцийн “*илүгэй* (ilügei) буюу *үлхий*” хэмээх үгийн тухайд Элдэндэй, Ардажав нар Зостын аймгийн Түмэд баруун хошууны аман ярианд доод уруулыг *ilig* “илиг” гэж хэлдэг болохыг мөн буриад хэлнээ *үлхы* гэх нь “эрүү” гэсэн утгатайг заажээ (Элдэндэй, Ардажав, 1986:386). Энд буй “*үлхийгээ зуув* буюу *доод уруулаа зуув*” гэх хэлцийг Ц.Дамдинсүрэн одоо үеийн монгол хэлнээ хөмхийгөө зуув (1990:88) хэмээн буулгасан нь сонирхолтой бөгөөд Монголын нууц товчооны “*үлхийгээ зуух*”, орчин цагийн монгол хэлний “*хөмхийгөө зуух*” гэсэн хэлц нь гарал нэгтэй юм. Орчин цагийн монгол хэлнээ “*хөмхийгөө зуух*” гэх хэлц дургүйлхэн хорссон байдал гаргах гэсэн утга илэрхийлнэ. Жишээ нь:

Тэгэхдээ атаа жөтөө нь хөдөлж хөмхий зуун “Чам шиг муу тэжээсэн гөлөг надтай үзэлцэх болоогүй харж байгаарай. Нүүрэн дээр чинь ямар хүн болохоо харуулаад өгнө” гэжэ шивнэж билээ (Д.Гармаа. Цагаан булаг).

Ийнхүү учир дүрсгүй уурлан багтарсан Бат хөмхий зуун хана түшүүлж тавьсан хүрээ авлаа (З.Сандагаа. Хүний ганц)¹ (Аким, 1982:155)

Орчин цагийн монгол хэлнээ “*хөмхий зуух*” хэмээх хэлцтэй ойролцоо санааг илэрхийлдэг “*шазуур зуух, шүд зуух, араагаа зуух буюу араандаа зуух*” гэсэн хэлцүүд байна.

“*Шазуур зуух*” гэх хэлц нь муу санах, зангах, тэвчих гэсэн олон утгыг агуулдаг байна. Жишээ нь:

муу санах

Итгэлтэд хоёр бодол төрлөө. Нэгдүгээр нь Эрдэнэтэй түргэн уулзаж, бүх бодсоноо хэлэх, хоёрдугаарт нь тэр хэрэв шазуур зууж данс бодох гэвэл Бадарч мэт тэнэг мунуудыг ашиглан хариу данс бодох ийм хоёр бодол төрөөд тэр нь цаг өнгөрөх тусам гарцаагүй зөв зүйл болон бэхжив (Ч.Лодойдамба. Тунгалаг Тамир).

¹ Уран зохиолын жишээг Г.Аким. Монгол хэлний өвөрмөц хэлцийн товч тайлбар толь (Уб., 1982) бүтээлээс дам авав.

занах

Чи ч их бялдууч амьтан даа бас тэгээд хэзээний их хоосон гоё үгтэйгий чинь яана Намнансүрэнг ханы зэрэг залгасан болохоор чи түүнд зулгадаж, итгэлтэй хүн болох гээд биднийг шүдний чигчлүүр шиг санаж яваа биз гэж Цогтдарь шазуур зуун хэлээд юу болов гэмээр царай нь хувисхийн дусал нулимс унагалаа (Ж.Пүрэв. Аянга).

тэвчих

Буян нэвт хатгагдсан гуяны шаарх руу ногоо тамхи хийж цамцаа урж боогоод шазуур зуун босож харвал цагантнууд хүрээний төвд орсон улаан цэрэг монгол цэрэгтэй нударгаар үзэлцэж энд тэндгүй бөх барилдах ажил алхилдаан болж байгаа үзэгдэнэ (Л.Түдэв. Уулын үер)

“Шүд зуух” хэмээх хэлц тэвчин тэсвэрлэх, занах, хорсон занах муу санах зэрэг утгыг агуулдаг байна. Жишээ нь:

тэвчин тэсвэрлэх

Яс нь яйрч мах нь язарсан мөртлөө шүд зуусаар байна уу (З.Баттулга. Хөх тэнгэр).

Мань эрийн /Батбаярын/ сэтгэлд бодогдож байгаа цорын ганц зүйл нь Аюур бойдаа миний нүүрийг дахиж хэзээ ч харахгүй арга мэх хийсэн болоод намайг өөрөөр минь өөрийг шүүхэд хүргүүлж дээ. Би яалаа ч амь хэлтрэхээ өнгөрсөн хүн байж биеэ гүтгээж нэрээ бузарлахгүй юм шүү гэж шүд зуусаар байв (Ж.Пүрэв. Аянга).

занах хорсон занах

Кимура улам шүд зууж азтай мөчийг цаг ямагт хүлээсээр байв (Д.Гармаа. Цагаан булаг).

Орчин цагийн монгол хэлнээ “араагаа зуух” буюу “араандаа зуух” хэмээх хэлц нь муу санах, юм санах, хорсол өвөртлөх гэсэн утгатай ажээ. Жишээ нь:

юм санах

Гэхдээ Итгэлт энэ тухайгаа хэнд ч хэлээгүй бөгөөд нүүрэн дээрээ Батад юм санаагүй юм шиг дур үзүүлэвч цаанаа араагаа зууж элдвээр хавчдаг болов (Ч.Лодойдамба. Тунгалаг Тамир).

хорсол өвөртлөх

Гэтэл одоо Жамц тэр нэгэн хорсгон бөгөөд далан таваар бууж өгсөн гутамигаа мартаагүйгээр барахгүй араандаа зууж яваа гэдгийг Донров төдий л сайн санахгүй байна (Л.Чойжилсүрэн. Морин төвөргөөн).

Ийнхүү Монголын нууц товчооны олон хэлцийг гарал үүсэл нэгтэй одоо үеийн хэлцтэй харьцуулан үзэх хэрэгтэй юм.

Номзүй

Аким Г. Монгол хэлний өвөрмөц хэлцийн товч тайлбар толь. Уб., 1982.

Гаадамба Ш. Монголын нууц товчоо монгол аман зохиолд холбогдох асуудалд. Монголын нууц товчооны судлалын зарим асуудал. Уб., 1990.

Дамдинсүрэн Ц. Монголын нууц товчоо. Уб., 1990.

Монголын нууц товчоо. Худам монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх тайлбар. Уб., 1990.

Пюрбеев Г. Ц. Глагольная фразеология монгольских языков. М., 1972.

Чоймаа Ш. Монголын нууц товчоо. Эртний үг хэллэгийн тайлбартай шинэ хөрвүүлэг. Уб., 2011.

Eldengdei, Ardajab. Mongyul-un niyuca tobciyan seyiregüül tayilburi. Kökeqota, 1986.

Ligeti L. Histoire Secrete des Mongols. Budapest, 1971.

**On some phraseologisms of the Secret History of the Mongols
and modern Mongolian language of one origin**

In this paper, the author compares one phraseologism from the Secret History of the Mongols with some phraseologisms of modern Mongolian language. According to the author, the phraseologism of *ilügey-iyen ja'uba* 'to bite one's lower lip' has one origin with some modern Mongolian phraseologisms such as *хөмхийгөө зуух* 'to set ones jaw', *шазуур зуух* 'to bite one's lower lip', *шүд зуух* 'to clench one's teeth', *араагаа зуух*, *араандаа зуух* 'to clench mid molar'.